

JIŘÍ BURIÁNEK

KE KOŘENŮM SPORU O METODU EMPIRICKÉ SOCIOLOGIE

(Lazarsfeldovská a blumerovská koncepce operacionalizace)

Problém operacionalizace patří nesporně k těm, v nichž se koncentrují probíhající spory o metodu v empirické sociologii. Někdy jsou poněkud zjednodušeně vykládány jako protiklad kvantitativních a kvalitativních metod, tak či onak však mají hlubší teoretické pozadí. V této stati chceme postihnout některé základní zdroje řešení exponovaného problému, nikoliv ovšem v rovině výchozí filozofických (tradice pozitivistická, fenomenologická, dialektická), nýbrž cestou porovnání dvou hlavních vývojových linií v sociologii. Tuto selekci lze odůvodnit i tím, že oběma trajektoriím se u nás v minulém období nedostalo náležité pozornosti.

Odkazy k problému operacionalizace v naší literatuře je možno hodnotit vskutku jako skromné. Např. V. Lamser naznačil spojení mezi teoreticky definovanou vlastností a operativní definicí znaku, přičemž tuto chápal jako provizorní stav.¹⁾ Operacionální definice samozřejmě není cílem sama o sobě a plní výrazně instrumentální funkci v procesu poznání, potřeba její průběžné precizace však mohla být podle našeho názoru vyjádřena přesněji. Přitom byl příznačně zdůrazněn význam teorie pro empirické bádání.

Pozornost zasluhuje práce P. Perglera a kol., v níž se na jedné straně zdůrazňuje nutnost redukce a rozkladu sledovaných jevů, na druhé straně se připomíná význam pracovních hypotéz jako zprostředkujícího článku mezi nutnými teoretickými východisky a technikami sběru dat. Hypotézy musí pracovat „nejen s jednoduše definovanými elementárními pojmy, ale musí to být pojmy v objektivní realitě sledovatelné nebo takové, ke kterým je možno přiřadit sledovatelný ukazatel (indikátor), který se zkoumaným jevem vysoce koreluje.“²⁾ Koncepce elementárních pojmů představuje pokus o vyjádření reduktivního a aproximativního

¹⁾ V. Lamser, *Základy sociologického výzkumu*, Praha 1966, str. 135.

²⁾ P. Pergler a kol., *Výbrané metody a techniky sociologického výzkumu*, Praha, Svoboda 1969, s. 158.

charakteru operacionální definice, nebyla však – podobně jako pojetí elementárního jevu – rozpracována podrobněji.

Jediným pojednáním reflektujícím nejen základní obrysy, ale i hloubku problému se stalo heslo M. Petruska v Malém sociologickém slovníku (1970). Uvedlo ve známost klasické koncepce Lundbergovy, Zetterbergovy a Bierstedtovy, ba dokonce zachytilo i kritický přístup H. Blumera. Méně pozornosti věnovalo pojetí operacionalizace u P. F. Lazarsfelda. Nicméně právě teoretický rozměr problému, jenž zde byl poprvé exponován, nebyl v následujícím období dostatečně využit. Explicitní úvahy o problému operacionalizace se sice v naší literatuře 70. let (F. Zich, D. Holda) objevují, leč právě jen v poloze reakce na projevy empiricismu v praxi sociologických výzkumů.

K tradičně rozpracovávaným tématům patřila tvorba a využití sociálních ukazatelů. Obširnější diskusi k pojetí ukazatele ovšem nehodláme otevírat – u nás již byl problém zpracován (M. Illner, M. Foret, *Sociální ukazatele*, 1984) a další náhled poskytuje např. A. V. Kabyšča.³⁾ Kabyščovo stanovisko je podnětné v tom, že přisuzuje proměnné status ukazatele jen tehdy, může-li být údaj interpretován. Ke konstrukci ukazatele mohou sloužit různé metody. Autor uvažuje o jednotném komplexu jev (objekt) – instrument – data. Ukazatel je vždy součástí nějakého teoretického modelu.

K systémové expozici problému operacionalizace přispěl později také I. Možný, který zdůraznil reverzibilitu procesu zahrnujícího přechod z kontextu výzkumu (kde samozřejmě dochází k teoretickému vymezení objektu) do kontextu zjišťování a dále pak do kontextu zpracování, analýzy a konečně interpretace, v níž se vlastně vracíme nazpět do původního kontextu výzkumu (tentokrát od objektu k teorii).⁴⁾

V naší sociologii se až s odstupem projeví myšlenkové impulsy fenomenologické sociologie, zejména pak etnometodologická kritika tradiční pozitivistické epistemologie. V přístupech M. Gregora k problémům sociologie práce se samozřejmost principu operacionalizace vážně bere v pochybnost a kladou se otázky po alternativních variantách řešení. Operacionalizaci jistě nemůžeme považovat za univerzální postup: asi sotva bychom ho mohli naroubovat například na Weberovy ideální typy. Není však korektní vinit operacionalizaci za to, že uživatel zjednodušeně interpretuje obsah ukazatele. Dnešní sociolog si je prostě vědom provedené redukce a nemusí se touto skutečností trvale trýznit. Sociologie se nadto natolik adaptovala na užití vícedimenzionálních technik analýzy dat, že ji nemusí zaskočit ani okolnost, že při práci s celým souborem indikátorů „naznačuje přítomnost více dimenzí existenci ještě dalších aspektů, které zpochybňují

³⁾ Srovnej E. P. Andrejev a kol., *Socialnyje issledovanija: postrojenije i sravněnije pokazateľej*, Nauka, Moskva 1978, str. 25–26.

⁴⁾ I. Možný, *Základy strojového zpracování dat pro sociology*, FF UJEP Brno, 1984, str. 20.

operacionalizaci“.⁵⁾ Tuto tezi bych chápal raději jako poukaz na nutnost kriticky prověřit každý výsledek a na relativnost každého závěru.

Původní koncept operacionalizace samozřejmě nepočítal s jinými než klasifikačními pojmy a moderní teorie fuzzy-množin staví mnohé problémy do poněkud jiného světla. S ohledem na specifiku sociálních jevů přitahuje stále více pozornosti sociologů typologická procedura. Nicméně citovaný autor nakonec sám původně velmi kritický osten obrušuje přiznáním, že „podchytit typologicky takové subtilní jevy, jako je pracovní klima, je nesnadné,“ přičemž ale (naštěstí) „pracovní klima se ... dá registrovat dotazy, třeba standardizovaným rozhovorem.“⁶⁾ I tady je nakonec operacionalizace vzata na milost, což nekonstatujeme škodolibě, nýbrž s vědomím potřeby rozvoje metodologie v podobě pole různých možností.

Přiznáváme, že pohlížíme s jistou nedůvěrou na různé úhybné manévry, jakkoli jsou někdy originální a přispívají druhotně k rozpracování původního konceptu. K obchvatu se propracovali A. Hirner a J. Schenk nastolením problému **identifikace**. J. Schenk navrhl, aby pojem identifikace nahradil dříve užívaný koncept operacionalizace, resp. aby operacionalizaci postavil na jiný základ.⁷⁾ Tento pojem navozuje přinejmenším jeho principiální kritika operacionalizace v pojetí P. F. Lazarsfelda. Původní koncepce Hirnerova ovšem chápala identifikaci jako předstupeň operacionalizace, kterým sledujeme „vypreparování zkoumaného jevu do kvalitativně ryzí podoby..., aby bylo možno na úrovni existujících poznatků postavit teoretický model, použitelný jako nástroj analýzy jakéhokoliv případu zkoumaných jevů“.⁸⁾ Fakticky jde o výchozí pojmový model, který vychází z teorie, ale umožňuje pokročit k přímému empirickému pokrytí (s tím počítají i M. Illner a M. Foret).

Jakkoli se tedy naše sociologie snažila vyrovnat s problémem operacionalizace z různých pozic, přesto registrujeme příznaky jejího zaskočení nástupem interpretativní sociologie. Již od šedesátých let se klasický operacionalismus zdál být historickou epizodou – poslední známější souhrnnou prací o něm je již letitá studie A. C. Benjamina z roku 1955.⁹⁾ Podle názoru H. Hartmanna¹⁰⁾ to byl právě Lazarsfeldův „pojmový konstruktivismus“, jenž záhy zastínil či doslova pohřbil onen původní, „exkluzivní“ operacionalismus.

Ve sporu o metodu se však projevil reálný deficit, jenž byl sociology tu více, tu méně intenzivně pocíťován. Některé pojmy byly skutečně z vědy postupně

⁵⁾ M. Gregor, *Sociologie práce*, SPN Brno 1988, str. 14.

⁶⁾ Tamtéž, str. 24.

⁷⁾ J. Schenk, *Metodologické problémy modelovania v sociologickom bádani*, Bratislava, Pravda 1981, str. 59–60, též str. 28.

⁸⁾ A. Hirner, *Ako sociologicky analyzovať*, Bratislava 1976, str. 326.

⁹⁾ A. C. Benjamin, *Operationism*, Springfield 1955.

¹⁰⁾ H. Hartmann, *Empirische Sozialforschung*, Juventa Verl., München 1970, str. 77.

exkomunikovány a do plánů empirických výzkumů se dlouhodobě nedostávaly. V teoretické rovině se ještě sem tam některý ze sociologů dotkl například problematiky lásky (stačí připomenout E. Fromma), její empirické zkoumání (nad rámec běžné osobní zkušenosti) však již nepatřilo k dobrému tónu. Totéž pak možno říci i o pojmech dalších, které čekaly na svůj come-back právě až do doby fenomenologického ataku. Ani ten však nepřišel zčistajasna: metodologické alternativy byly již předtím signalizovány v díle Herberta Blumera.

KONCEPCE OPERACIONALIZACE P. F. LAZARSEFELDA

Paul Felix Lazarsfeld, který vytvořil vskutku klasickou koncepci operacionalizace, patří mezi čelné představitele neopozitivismu, třebaže ani zdaleka nepřijímal všechny jeho postuláty. Především počítal s jistou specifikou společenských věd a projevoval velký smysl pro rozhodující kritérium praxe (samozřejmě ve smyslu praxe výzkumné).¹¹⁾ Přitom zároveň pohlížel značně skepticky na paletu teoretických přístupů reprezentujících tehdejší sociologii. Přesto však jeho zásadně ateoretická orientace neznamena podlehnutí primitivnímu empiricismu. V tomto směru bezesporu těžil ze své dlouholeté spolupráce právě s R. K. Mertonem. Mnohé ze svých liberálně-pozitivistických názorů přenesl například na svého žáka a propagátora R. Boudona, který pak projevil větší smysl pro obecně metodologické a kategoriální analýzy, na druhé straně však hájil zásadní stanoviska cestou kritiky názorů „odrodivšího se“ C. Hempela.

Lazarsfeld především odmítl mnohdy *ad hoc* založené vymezení různých rysů, jež bývá více než problematické. Nastoluje problém definování proměnných. Ty chápe v širokém smyslu jako konstrukty směřující k operacionalizaci, přičemž proměnná vždy sleduje klasifikační aspekt. Souvisí to s jeho názorem na význam kvantifikace: „Moderní kvantitativní metody jsou mnohem čistější a pružnější, než si myslí kritikové, kteří je neznají.“¹²⁾

Při tvorbě proměnných je nutno definovat a operacionalizovat výchozí pojmy. Tady ovšem Lazarsfeld vychází především z vlastní představy výzkumníka, ze sociální zkušenosti. Jeho koncepce operacionalizace rozlišuje čtyři základní etapy:¹³⁾

1. Reprezentace **představy pojmu**, která je mnohdy vymezena víceméně intui-

¹¹⁾ P. F. Lazarsfeld, *Wissenschaftslogik und empirische Sozialforschung*, in: Topitsch, E. (ed.), cit. d., str. 42–43.

¹²⁾ P. F. Lazarsfeld, *Philosophie des sciences sociales*, Gallimard 1970, str. 264.

¹³⁾ Tamtéž, viz dále R. Boudon, *Les méthodes en sociologie*, Press. Univ. de France, 1969, nebo též R. Boudon, P. F. Lazarsfeld, *Le vocabulaire des sciences sociales*, Paříž, Mouton 1965.

tivně. Je ale třeba vidět, že Lazarsfeld spíše vyčítal teoretické sociologii to, jak vágní a intuitivní byly některé používané pojmy. Výchozí představa zůstávala v důsledku toho v ne vždy příliš určité podobě.

2. **Specifikace pojmu**, které se dosahuje vytvořením spektra indikátorů. Užívá se zde výše naznačené rozčlenění pojmu na dimenze, na jeho jednotlivé aspekty. Komponenty je „možno dedukovat analyticky z obecných pojmů, jež je zahrnují“, nebo empiricky ze struktury jejich interkorelací.

3. **Výběr indikátorů**, při kterém pokrýváme vybrané dimenze jednotlivými indikátory. Z jejich nekonečného množství je třeba vybrat omezený počet s ohledem na konkrétní situaci výzkumu, na charakter objektu – podle vlastního autorova příkladu nemá smysl ptát se na provozování hazardních her v klášteře (i když...). Ohled na kontext výzkumu představuje samozřejmě zcela správnou zásadu a naznačuje situační charakter operacionální definice. Hlavním zdrojem hledaných indikátorů nadále zůstává zkušenost každodenního života (přirozeně nikoli ve fenomenologické interpretaci). Kdyby tato zásada byla důsledně dodržována, bylo by možné odrazit námitku vedenou právě z fenomenologických pozic, že totiž konstrukce standardizovaných proměnných nutně vede k nedorozumění v komunikaci s respondentem, k vytváření jakéhosi umělého světa výzkumu apod.

Pro Lazarsfelda je vztah mezi jednotlivým indikátorem a operacionálním pojmem pravděpodobnostní, a i když pojem rozkládáme na jednotlivé indikátory, ty nemají svůj smysl jednotlivě, ale jenom jako soubor indikátorů. Zde však je nutno předpokládat značný rozdíl mezi ukazateli přímými a nepřímými, anebo – v terminologii S. Nowaka – ukazateli definičními, empirickými a inferenčními.

4. **Formování znaku**, který může nabýt i podoby indexu. Jde pak o etapu syntézy elementů. Lazarsfeld velice často uvažuje o vytvoření nějaké měřicí škály (viz hojně citovaný příklad výzkumu autoritářské osobnosti).

Dynamika předkládaného pojetí spočívá dále v tom, že se počítá s variabilitou a zaměnitelností indikátorů. To předpokládá také pečlivou analýzu vzájemných korelací jednotlivých proměnných. Tím problém přechází do své postempirické fáze: analýza dat současně zahrnuje prověřování původních operacionálních východisek. Autor si je vědom, že různé systémy indikátorů mohou poskytnout stejný obraz daného jevu. To vše zavazuje výzkumníka k prověřování validity výsledků měření, k jejímu trvalému sledování.

R. Boudon později zdůraznil, že Lazarsfeldovy principy jsou výsledkem „nikoli metodologie a priori, nýbrž reflexe výzkumů prováděných sociology“. ¹⁴⁾ V tom můžeme zahlédnout jak ocenění (smyslu pro realitu výzkumné praxe), tak nevyšlovenou výtku (až přílišný pragmatismus). Případá nám poněkud paradoxní, že v rozebíraném pojetí se operacionalizace zaměřuje spíše na pojem a na kon-

¹⁴⁾ R. Boudon, *Les methodes en sociologie*, Press. Univ. de France, 1969, str. 49.

krétní výzkumný záměr než na samu realitu, třebaže z ní v prvním kroku vychází.

Ač P. F. Lazarsfeldovi nesporně náleží jistý primát, nelze nevidět některé starší gnozeologické zdroje. Sám autor často cituje či připomíná E. Durkheima a jeho empirické analýzy, zejména pak následující pravidlo: „Za předmět bádání volme vždy jen skupinu jevů předem definovaných určitými vnějšími znaky, jež jsou jim společné, a zařaďme sem všechny jevy, jež odpovídají této definici.“ Zárukou objektivity je vyjádření jevů ne podle nějakého „rozumového pojetí, ale podle jejich vlastností“.¹⁵⁾ I pro Durkheima bylo samozřejmostí vycházet z běžných, „vulgárních“ pojmů, které pak byly dotvářeny formou induktivního empirického definování.

Ateoretické východisko procesu operacionalizace nemůže být považováno za přínos Lazarsfeldovy koncepce. Kladně lze hodnotit poukaz na význam utváření pojmů, byť omezený rámcem jejich operacionálního definování. Lazarsfeld zásadně neodmítal kvalitativní metody ani výzkum skupinových fenoménů – zdůrazňoval však význam rozkladu jevů a obtíže sledování kontextuálních proměnných.¹⁶⁾ Problémy zkoumání složitých fenoménů (např. pojem koheze) se snaží řešit za pomoci rozlišení indikátorů expresivních a prediktivních. První označují vlastnosti objektu (struktury), druhé predikují jeho chování. Indikátory však musejí být vždy pojmy klasifikačními a musejí vycházet z empirie.¹⁷⁾

Jeho základní stanovisko spočívá v názoru, že obecné propozice jsou:

- složeny z elementů
- vyžadujících vymezení komparovatelných vlastností,
- které nabývají určitých hodnot (stávají se proměnnými)
- a jsou korelovány.¹⁸⁾

Lazarsfeld považoval za operacionální definici prostě soubor indikátorů, který přiřazujeme k určitému pojmu.¹⁹⁾ V tom ještě navazoval na Bridgmana i Lundberga. S odkazem na Mertonovu koncepci „respecifikace“ však připouštěl i postup odlišný, kdy se na základě pozorování skutečnosti dospívá k pojmu a kdy se odhalená diskriminanta stává proměnnou. Třebaže tento postup provázal především kvalitativní výzkumy (nezřídka spíše sociálně antropologického zaměření), i mnohé z moderních multivariačních metod analýzy dat potvrzují jasnozřivost této myšlenky. Lazarsfeld též poukazyval na riziko nadprodukce položek, proměnných a nových konstruktů a doporučoval nejen zkoumání jejich vzájemných korelací, ale i vztahů k vnějším proměnným.

¹⁵⁾ E. Durkheim, *Pravidla sociologické metody*, Praha 1926.

¹⁶⁾ Srovnej též P. F. Lazarsfeld, in: *Sociologija segodnja (Sociology Today)*, Moskva 1965.

¹⁷⁾ P. F. Lazarsfeld, *Philosophie des sciences sociales*, Gallimard 1970. str. 276 an.

¹⁸⁾ Srovnej P. L. Kendall, *The Varied Sociology of Paul F. Lazarsfeld*, Col. Un. Press, N. York, 1982, str. 226.

¹⁹⁾ Srovnej též P. F. Lazarsfeld, *Metodologické problémy empirického výzkumu* in: *Vědecké informace Ústavu sociálně politických věd UK*, 68/4, Praha 1968.

Rámec naší studie přesahuje celá Lazarsfeldova koncepce interpretace, usilující o postihu kauzality v rovině analýzy dat. Také v jejím rámci se uplatnil jeho smysl pro hloubku analýzy a pro dynamiku vztahů – viz princip testování skryté proměnné, teorie latentních struktur. Pozorujeme zde snahu o překonání nedostatků plochého, popisného empiricismu a možná i nedostatků vlastních východisek operacionalizace. Lazarsfeld dokonce několikrát postuloval systémový přístup k tvorbě soustav ukazatelů a alespoň kladl otázku, zda je ke skládání indikátorů do znaku nutná nějaká teorie. Nezříkal se úplně ani výsledků kvalitativních metod, zajímaly ho ovšem především jako zdroj indikátorů, jako předběžné klasifikace. Spatřoval v nich cestu k intuitivní konstrukci typů. Lazarsfeldův zájem však šel dál: právě v souvislosti s operacionalizací je třeba připomenout jeho dnes rovněž klasickou koncepci **typologických operací** v prostoru znaků.

P. F. Lazarsfeld společně se svým žákem Allenem H. Bartonem²⁰⁾ vyšli z představy prostoru atributů, jimiž je charakterizován každý sociální jev. Relevantní vlastnosti tvoří jakési osy v prostoru a každá z nich může být považována za jednu z dimenzí. K reprezentaci takové dimenze stačí jeden znak, který nabývá přinejmenším dvou hodnot. Při užití dvou dimenzí tak vzniká znakový prostor, resp. minimálně čtyři teoreticky možné varianty jevu. V daném prostoru je pak možno uplatnit základní **typologické operace**, které mohou dále strukturovat jev a převést původní, úplnou, a z toho důvodu často formálně klasifikační typologii na nové operacionální schéma, na reálnou typologii. Obvykle přitom usilujeme o snížení dimenzionality prostoru, o vytvoření lepších předpokladů pro interpretaci typů, anebo – v případě, že typologizace předchází měření – o adekvátnější operacionální definici jevu.

Velmi užitečná je první z navržených operací, totiž **redukce**. Umožňuje převést často širokou varietu možných kombinací znaků na několik základních a vnitřně konzistentních typů (včetně vyloučení variant evidentně nesmyslných). Lazarsfeld rozlišuje redukci **funkcionální, numerickou a pragmatickou**. První nastupuje tam, kde existuje určitá závislost mezi některými dimenzemi, druhá je typická například pro vytváření pořadových indexů. Pragmatická redukce odráží určitý badatelský záměr, a je proto z hlediska konceptu operacionalizace nejdůležitější. Vychází totiž z jistých apriorních předpokladů výzkumu.

Substrukce reprezentuje svým způsobem opačný postup, kdy je k pojmu vlastně dohledáván znakový prostor. Tím se mohou vyjevit i dimenze dosud nepředpokládané. Předjímá se zde idea dimenzionální analýzy, která v tomto případě umožňuje dostat se „nazpět“ do úplné typologie. I to má z hlediska tvorby operacionální definice značný význam.

Pozornost ovšem zasluhuje i třetí z uvažovaných operací: **transformace** je

²⁰⁾ A. H. Barton, *The Concept of Property-Space in Social Research*, in: Lazarsfeld, P. F., Rosenberg, H. (ed.). *The Language of Social Research*, New York, 1965.

definována jako přechod z jednoho znakového prostoru do druhého. Lazarsfeld tu počítá s reálnou variabilitou operacionálních určení jednotlivých dimenzí, s rozmanitostí výzkumných záměrů apod. Při transformaci se současně využívají principy redukce i substrukce, dochází vlastně k určité reinterpetaci (obvykle na bázi již získaného empirického materiálu). Z hlediska operacionálních předpokladů reanalýzy jde o velmi důležitý princip. Otevírá též cestu k úvahám o modelování.

Lazarsfeld považuje typologii spíše za nadstavbu nežli za nástroj operacionalizace. Ukazuje však poměrně přesvědčivě, že operacionální definice může na jedné straně redukce úspěšně využít, na druhé straně redukce svým způsobem překonat (substrukce ji vlastně invertuje). Potvrzuje tím vsutku aproximativní charakter operacionální definice, fakticky toleruje různé způsoby přiblížení se k jevu.

Lazarsfeldovo dílo pozoruhodným způsobem obsáhlo klíčové problémy empirického výzkumu. Vyúsťuje ve spíše umírněný, osvícený pozitivismus, citlivě reflektující výzkumnou praxi, které ovšem slepě nepodléhá. Zakládá celý proud (R. Boudon, H. M. Blalock) tzv. metodologického pozitivismu²¹⁾ usilujícího o sblížení teoretických a empirických přístupů.

Přesto však je možno Lazarsfeldovi vytknout, že vztahy mezi prvky jsou identifikovány a prověřovány až *ex post*. Jeho operacionální definice si podržují taxativní ráz, nabývají podoby souhrnu, výčtu znaků. Mohou sklouznout k empiricistickým praktikám, kdy se na základě *ad hoc* vytvořené „definice“ stanoví „přiměřený“ počet indikátorů (s možností jejich dodatečné selekce). O vzájemných vztazích mezi prvky se uvažuje až při analýze korelací, která arcíť může vyúsťit i v úvahu o zastupitelnosti indikátorů, případně o nějaké latentní struktuře, která leží někde „v pozadí“. K hlubší strukturaci operacionální definice však může dojít nanejvýš v procesu tvorby typologie.

DIMENZIONÁLNÍ ANALÝZA A DALŠÍ PODNĚTY K ŘEŠENÍ

Zprostředkujícím článkem žádoucího posunu od taxativního k systémovému přístupu se měla stát tzv. dimenzionální analýza. Tuto významnou ideu propracoval další z řady představitelů metodologického pozitivismu Hans L. Zetterberg.²²⁾ Vychází z nutnosti výběru ve vztahu k rozmanitosti jevů a požaduje vyčlenění jednotlivých aspektů, jež jsou vymezeny jakožto dimenze. Autor

²¹⁾ J. Schenk, *Metodologický pozitivismus v americké sociologii*, Sociológia, 14, 1982, č. 4.

²²⁾ H. L. Zetterberg, *On Theory and Verification in Sociology*, Tressler Press, 1954.

chápe dimenzionální analýzu jako rozvíjení deskriptivních kategorií z definic (taxonomie). Dimenze tak vlastně reprezentují vlastnosti reality a sociologická analýza předmětu spočívá v jeho popisu určitým počtem definic nebo dimenzí. Je-li naplněna určitá teoretická ambice a tvoří se jistý systém tezí (jako příklad tu slouží nikoli T. Parsons, ale G. C. Homans), jde pak již o model. Zetterberg chápe explanaci takřka výhradně jen jako verifikaci modelu.

Rozdíl mezi dimenzionální analýzou a konstrukcí modelu spočívá v následujících kritériích:²³⁾

	DIMENZIONÁLNÍ ANALÝZA	KONSTRUKCE MODELU
předmět	dimenze skutečnosti	zákony
forma tvrzení	$x = df(a, b, \dots n)$	když X, pak Y
použití výroku na nové objekty	diagnóza	vysvětlení
výsledek	deskriptivní schéma (taxonomie)	model (teorie)

Také zde se již projevuje tendence učinit z dimenzionální analýzy předstupeň modelového (systémového) přístupu. Na druhé straně Zetterberg v mnoha směrech toliko reprodukuje stanoviska svých předchůdců. Zdrojem definic sice nemusí být rovina běžného vědomí či četba beletrie: přednost je dána odkazu klasiků sociologie a důslednému porovnávání definic, kritéria však nejsou stanovena. Sama definice pojmu by neměla být hypotézou (!) vzhledem k riziku chyby. Doporučuje se přístup Lazarsfeldův, využívající matrice vlastností jako systému základních koordinát, anebo Mertonovy klasifikace (paradigma pro výzkum deviantního chování). Od Lazarsfelda je také přejata typologie vlastností (analytické, strukturní, relační, kontextové). Deskriptivní schéma ovšem zůstává seznámím pojmu.

Na přímo „kanonizační“ vliv Zetterbergovy knihy poukazuje Pablo Suárez.²⁴⁾ Dimenzionální analýza našla v naší literatuře ohlas v pracích A. Hirnera a J. Schenka.²⁵⁾ V jejich pojetí představuje čtyři kroky:

1. vyčlenění konstitutivních dimenzí
2. standardizace variant (založená obvykle na dichotomizaci)

²³⁾ H. Zetterberg, *Teorie, výzkum a praxe v sociologii*, in: Vědecké informace Ústavu sociálně politických věd UK, 68/4, Praha 1968, str. 78.

²⁴⁾ P. Suárez, *Unobservables, The empirical use of theoretical concepts*, XII. WCS, Madrid, 1990, str. 1.

²⁵⁾ A. Hirner, *K problematike identifikácie sociálnych javov*, Sociológia, 7, 1975, č. 3. J. Schenk, *Metodologické problémy modelovania v sociologickom bádani*, Bratislava, Pravda 1981, s. 28.

3. kombinace dimenzí a konstrukce teoreticky možných typů

4. identifikování variant zkoumaného jevu.

I když neopozitivismus v té či oné míře rezignoval na teoretické založení výzkumu, nepodceňoval požadavek precizace výchozích pojmů před započítím výzkumu (např. v podání G. A. Lundberga). Nabízel se však i pohled takřikajíc „z druhého břehu“: podle H. Blumera dochází především k postupnému obohacování pojmů v průběhu výzkumu na základě neustávající aproximace a empirického ověřování. To by znamenalo, že rovněž empirická fáze poznávacího procesu může přinést jistý „nadvýznam“ čili obohacení empirických dat nad rámec jejich původního vymezení. Jiná otázka je, v čem hledat těžiště tohoto přínosu.

Mnozí ze sociologů, kteří vycházejí z Lazarsfeldova pojetí, zdůrazňují právě význam úvodních exploračních sond (rozhovorů) při přípravě indikátorů. Kalkulují taktéž s pozdějším prověřením validity. U H. Chauchatové se to odráží i v definici: „Indikátor je pozorovatelná manifestace pojmu, nebo také proměnné, zahrnuté zde do faktorů definovaného v abstraktních pojmech“.²⁶⁾ Index již pozorovatelný není, představuje numerickou formu, produkt měření faktoru. Zásadní význam má ovšem přijetí dvojí cesty k vymezení indikátorů:

1. **empirické vymezení** (*démarche*) poskytuje indikátory, jejichž hodnota závisí na přesném vymezení pojmu, na kvalitě klinického zjišťování, a zejména na **sociokulturní proximitě** vůči studované populaci;²⁷⁾

2. **odvození z teorie**, při němž hraje důležitou roli využití logických operací. Zde autorka uvádí příklad vymezení typů rodinného prostředí jakožto modalit koncepce strukturace, přičemž ale navazuje na tradici J. Piageta (naproti tomu první typ vymezení lze demonstrovat na přístupu Binetově).

V současnosti převažuje snaha o propojení teoretického zdůvodnění indikátorů s jejich přiblížením specifické zkoumaného objektu a konkrétní situaci. H. Chauchatová ovšem nepodléhá iluzi o snadnosti konečného řešení: operační vztah mezi indikátorem a proměnnou je podle jejího názoru charakterizován procesem inference a v zásadě jde o vztah pravděpodobnostní. Zvláště u dotazovacích technik mohou odpovědi respondentů identifikovat skutečnost jen s jistou pravděpodobností (působí zde řada specifických okolností, chyby měření, náhodné faktory).

Z toho vyplývají pro autorku dva důsledky: jedním z nich je požadavek **multicplicity indikátorů** a postižení jejich vzájemné korespondence. Soudí se, že každá otázka je partikulární. Druhým závěrem je, že žádná položka nemůže být dominantní. V situaci, kdy se otevírá (nebo alespoň připouští) řada dalších mož-

²⁶⁾ H. Chauchat, *L'enquete en psycho-sociologie*, Press, Univ. de France, 1985, str. 181.

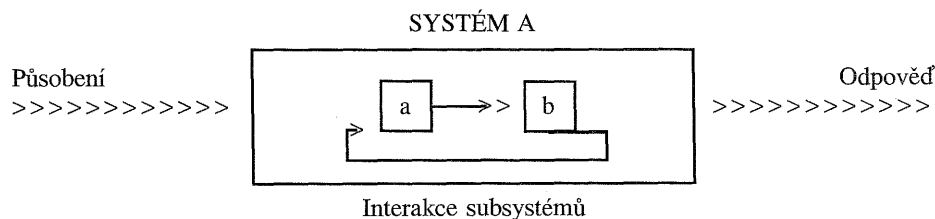
²⁷⁾ Tamtéž, str. 184.

ností, vzniká ovšem potřeba syntézy. Ta však je založena víceméně tradičně: vytvářejí se indikátory kombinované nebo konstruované, provádí se redukce prostoru (při využití faktorové analýzy apod.). Chauchatová ostatně navazuje na Lazarsfelda i v řešení problému zastupitelnosti indikátorů – za kritérium považuje shodu výsledků třídění. Zde přirozeně vzniká námitka, zda empirický výzkum nemá pracovat také s indikátory zcela jedinečnými a principiálně nezastupitelnými. Autorka v tomto případě až příliš jednostranně podléhá svému zájmu o metodiky dotazníkového typu, založené na extenzitě záběru.

Rozlišení jazyka teorie a jazyka operacionálního zavádí představitel novější varianty metodologického pozitivismu H. M. Blalock. Usiluje o jejich propojení tzv. epistemickými korelacemi, založenými na konvenci nebo na apriorních předpokladech. Vychází se pak z toho, že testování teorie (deduktivní) může být provedeno nepřímou, přičemž v samotné teorii se uplatňují jak pojmy operacionálně analyzovatelné, tak i pojmy bez operacionálních definic (ty lze smysluplně použít k formulaci prediktivních nebo explanačních tvrzení).²⁸⁾ Tyto variace na známé již téma – nabízí se srovnání s názory Carnapovými, Reichenbachovými či Northorповými – naplňují koncept hlavní a pomocné teorie. Právě explicitně formulovaná pomocná teorie by měla zprostředkovat vstup do výzkumu, obsáhnout řadu dodatečných předpokladů souvisejících se zadáním a objektem výzkumu, s použitými způsoby měření. Podnětné je, že se tu uvažuje i o chybách měření.

H. M. Blalock zdůrazňuje význam opakování, replikací, reprodukcí efektů. Přináší některé příklady operacionálního uchopení různých pojmů (např. masa, síla, moc nebo diskriminace).²⁹⁾

Blalockova stanoviska jsou v mnoha směrech vskutku umírněná: podle jeho názoru na objektivitu vědeckého poznání zůstává dělicí čára mezi „perfekcionismem a defetismem“ jen velmi jemná. Měření není přímé a opírá se vlastně o princip černé skříňky, což naznačuje následující schéma:³⁰⁾

²⁸⁾ H. M. Blalock, *The presidential address: Measurement and conceptualisation problems: The major obstacle to integrating theory and research*, Am. soc. Rev., 44, 1979, č. 6.

²⁹⁾ H. M. Blalock, *Theory Measurement and Replication in the Social Sciences*, Amer. Journ. of Soc., 1966, str. 342–347.

³⁰⁾ H. M. Blalock Jr., *Conceptualization and measurement in the social sciences*. Sage, London, 1982, str. 23.

K užívaným pojmům vztahuje požadavky *generalizability*, *simplicity a precision*³¹⁾ – jde tedy o užití jednoduchých a přesných pojmů umožňujících zobecnění.

Jeden z nejvýznamnějších pokusů o dynamizaci klasického pojetí operacionalizace vidíme v koncepci **mnohonásobného operacionalismu** Donalda T. Campbella. Ten totiž zásadně odmítl tzv. definiční operacionalismus, aby místo něho nabídl alternativu mnohonásobné operacionalizace. Nestaví se ovšem proti principu vyčlenění jednotlivých empirických specifikací (distinkcí nebo *delineations*). Údajně nejde o vysvětlování proměnné z jiných proměnných (jako u Blacka), nýbrž každá proměnná si zachovává část svých specifických komponent variance.³²⁾ Na toto své stanovisko pak navazuje myšlenkou, že je třeba zabývat se nejen validitou konvergentní, ale také validitou diskriminační.

ANTIOPERACIONALISTICKÁ LINIE

Po období nadvlády pozitivistických přístupů nastoupivší fenomenologická kritika tradiční metodologie postavila skutečně nové alternativy řešení včetně mnoha tradičních otázek operacionalizace.

Když např. A. Cicourel komentoval Lazarsfeldovu koncepci definování proměnných, upozorňoval na problém přímého a jednoduchého odvození jednotlivých vlastností, atributů, jehož si byl Lazarsfeld vědom. Rozložení komplexního pojmu na několik dimenzí představuje vlastně nepřímou cestu k měření. Cicourel přesto poukazuje na to, že jakkoli Lazarsfeld dynamizuje zacházení s proměnnými a jejich vztahy, zůstává otevřena otázka jejich vztahu k výchozí představě.³³⁾ Dokládá to autentickým (a relativistickým) stanoviskem Lazarsfelda a Bartona, podle jejichž názoru vlastně nelze napsat knihu o tom, jak formulovat plodně teoretické konstrukty. Základní problém samozřejmě tkví v něčem jiném: nakolik jsou takto získaná fakta schopna vyjádřit specifické charakteristiky sociálního jednání. Je to pak i problém fungování základních logických předpokladů a pravidel v každodenním životě.

Cicourel několikrát připomíná význam teoretického založení výzkumu. Popis nemůže postrádat teoretické zdůvodnění (ve vztahu k objektu, k aktérům, k předpokládanému druhu sociálního uspořádání). I při zúčastněném pozorování musí být dodržena určitá procedurální pravidla „konzistentní s teoretickými konstrukty... modelu“.³⁴⁾ V tomto smyslu pak nezbyvá než konstatovat, že pozice

³¹⁾ Tamtéž, str. 25–27.

³²⁾ D. T. Campbell, *Methodology and Epistemology (Selected Papers)* The University of Chicago Press, 1988, str. 35.

³³⁾ A. V. Cicourel, *Methods and Measurement in Sociology*, The Free Press 1964, str. 15–17.

badatele je za této situace vždy poněkud rozporná. Přijetí Malinowského požadavku nazírání kultury očima jejích členů by nemělo překrýt Schutzův názor, že specifikací teorie aktéra badatel vytváří metodologickou bázi pro stanovení pravidel evidence, poznání a korektního dokazování.

Tradičním přístupům bylo vytýkáno především to, že konstruují jakousi zvláštní, umělou realitu. Na druhé straně již H. Hartmann dosti zajímavě naznačuje, jak nové orientace v empirickém výzkumu (uvádí S. T. Bruyna, *The Human Perspective in Sociology*, 1966) ve snaze o exploraci rozmanitosti každodenního života vedou k jakémusi „novému realismu“, k odlišnému formování kategorií.³⁵⁾

Svým způsobem excesivní postoj zaujal již představitel **symbolického interakcionismu** Herbert Blumer,³⁶⁾ který koncepci operacionalizace zásadně odmítl a zdůraznil heuristické aspekty empirické analýzy. Nemůžeme se však zbavit dojmu, že Blumerovo pojetí, spojující exploraci a **inspekci** jakožto protiklad operacionalizace, se v leččems příliš neliší od Lazarsfeldova benevolentního východiska v podobě intuitivní představy pojmu. I ta přece může být formována explorativně cestou mnohorozměrné aspektace jevů každodenního života, a to často i za pomoci kvalitativních přístupů. Hlavní rozdíl pak zůstává ve vztahu ke standardizaci, kterou Blumer odmítá.

Blumer se kriticky vyjádřil prakticky ke všem opěrným pilířům Lazarsfeldovy koncepce. Schéma analýzy proměnných přirovnává k příručnímu verkcajku, který bývá užíván bezmyslenkovitě.³⁷⁾ Analýza proměnných ignoruje skutečnou interpretaci a nepomáhá ani převedení otázky interpretace na zkoumání vlivu intervenujících proměnných. O tzv. generovaných proměnných, jež mají zastupovat abstraktní kategorie, soudí, že takto fungují jen zdánlivě. Problémy provázejí už jejich výběr, kde jsou k dispozici

- konkrétní situační proměnné,
- velmi obecné sociologické kategorie (např. asimilace, autorita, koheze),
- jednoduché klasifikační pojmy (pohlaví, věk).

Konstrukce proměnných je přitom neméně obtížná než interpretace. Redukce dimenzionality představuje opravdové dilema.³⁸⁾ Analýza tradičního typu vyžaduje samozřejmě proměnné přesně ohraničené a jednoznačné. Hodně ovšem záleží i na použité metodě testování jednoduché závislosti. Blumer vidí v socio-

³⁴⁾ Tamtéž, str. 51.

³⁵⁾ H. Hartmann, *Empirische Sozialforschung*, Juventa Verl., München 1970, str. 78.

³⁶⁾ H. Blumer, *Symbolic Interactionism: Perspective and Method*, Prentice-Hall, New Jersey 1969, str. 28an.

³⁷⁾ H. Blumer, *Die soziologische Analyse und die „Variable“*, (pův. ASR, 21, č. 6, 1956, 683–690), in: Acham, K. (ed.), *Methodologische Probleme der Sozialwissenschaften*, Wiss. Buchgesellschaft Darmstadt, 1978, str. 388.

³⁸⁾ Tamtéž, str. 397.

logické proměnné spíše komplikovaný strukturovaný a dynamický komplex a nepředpokládá, že by mohlo uspět jednoduché nálepkování (*labeling*).³⁹⁾

Za nástroj deskripce empirického světa považuje Blumer **exploraci**, jež je založena na neustávajícím pozorování interakčních situací. Tento postup vykazuje vysokou flexibilitu, schopnost měnit směr a nacházet nové indikace (fakta). Přitom se předpokládá, že od popisu jednotlivých případů bude možno přejít k obecnějším pojmům a následně pak k teorii. V tomto směru se Blumer jednoznačně přiklání k induktivistické koncepci budování teorie, i když na jiném místě připomíná vzájemné ovlivňování teorie a empirie.⁴⁰⁾

Blumer zdůrazňuje, že sociologická analýza musí pracovat s obsahově bohatými pojmy. Proto rozlišuje pojmy definiční a heuristické (senzitivní), přičemž ty první podle něj až příliš deformují optiku nazírání. To, co je jako obecné v pojmu vyjádřeno, projevuje se různým způsobem v každém empirickém případě a může být získáno jen vypracováním „distinktivního výrazu“ (*expression*): „V důsledku proměn podstaty konkrétního vyjádření případ od případu, musíme se zjevně napojit na obecná vodítka, nikoli na fixované objektivní vlastnosti nebo způsoby vyjádření.“ Odkaz na neustávající proměnlivost procesů je pak doplněn stanoviskem preferujícím techniky biografické a autobiografické, kazuistiky, zúčastněné pozorování apod. Očividně je dáována přednost metodám kvalitativním. Pojmy mají otevírat cestu k empirickému zkoumání (v tom je však zahrnuta i jejich schopnost označovat určité třídy objektů), mají vést k orientaci na různé metody zkoumání a umožnit rozvoj teorie.

Zatímco pojmům definičním je přisouzen operacionální charakter, pojmy senzitivní nevymezují s takovou přesností jednotlivé třídy jevů. Jsou tudíž poněkud neurčité, méně přesné: podle Blumera spíše doporučují směr bádání, než aby vytyčovaly nějaké hranice. Mají tak vyhraněně heuristický ráz, což přirozeně vyžaduje jejich průběžné objasňování, testování. Na základě studia jednotlivých empirických případů mohou být revidovány. Ve skutečnosti si však zachovávají po výtce pravděpodobnostní až relativistický charakter.

Blumerova stanoviska samozřejmě vyrůstají ze specifických koncepčních východisek, která chápou lidský styk a interakci jako proces interpretace a definování (pojmenování, označování). Tímto definováním v sociální interakci vznikají všechny objekty a ve světě jejich významů se lidé pohybují. Na rozdíl od jiných sociologů (např. Bergera s Luckmannem⁴¹⁾ necílí zájem o intersubjektivní charakter sociální reality k otázce její objektivizace či strukturace, člověk se ocitá vlastně v proudu situací, na něž musí reagovat.

Zásadní odmítnutí konceptu operacionalizace Blumer podporuje vytvořením

³⁹⁾ Tamtéž, str. 400.

⁴⁰⁾ H. Blumer, *What is Wrong with Social Theory?* Amer. Soc. Rev., 19, 1955, s. 3–10.

⁴¹⁾ P. L. Berger, T. Luckmann, *The Social Construction of Reality*, New York 1966.

specifického pojmu **inspekce**. Pomocí této procedury hodlá zkoumat již zavedené analytické kategorie a ujasňovat jejich empirický obsah. Právě touto „flexibilní, imaginativní, kreativní“ cestou by měla být odstraněna obsahová prázdnota a vágnost mnoha sociologických pojmů. Tato chvályhodná snaha, v historickém kontextu nadto celkem pochopitelná, ovšem vylučuje tradiční postup založený na deduktivní dekompozici předmětu. Orientace na explorační přístupy pak způsobuje jakýsi zkrat: inspekci je možno nanejvýš pojmy momentně kontrolovat. Situační empirizace pojmu představuje řešení odvážné a vpravdě bleskurychlé.

I když jsou uvedená metodologická stanoviska v mnohém podmíněna celkovými koncepčními východisky, musíme připomenout, že i uvnitř interakcionismu je možno najít odlišná řešení. V rámci pozitivistické linie, reprezentované Manfordem H. Kuhnem⁴²⁾, byly realizovány poměrně úspěšně pokusy o „klasickou“ operacionalizaci některých pojmů, a to například v oblasti testování osobnosti.

H. Blumer si částečně dokáže pomoci tím, že některé problémy přenáší do polohy **interpretace**. Nicméně i zde se úzkostlivě vyhýbá hotovým myšlenkovým formám, zaměřuje se na tvorbu forem nových, na heuristiku, která by postihovala emergenci významů. Interpretace se mu nejeví jako výlučně vědecká, nadstavbová, následující či exkluzivní záležitost. Chápe ji jako permanentní proces. D. Alijevová naznačuje, že v tomto případě nejde o pojetí kognitivní, leč konstruktivní, a že tímto vzniká i určitá distance mezi interpretativní sociologií Blumerovou a koncepcí rozumění M. Webera.⁴³⁾

Z metodologického hlediska je ještě třeba zaznamenat Blumerovo přijetí předpokladu reálnosti empirického světa a požadavku adekvátnosti metody ve vztahu ke zkoumaným obsahům. To jej vede k odmítnutí apriorního modelu poznání, jenž by preferoval pouze některé metody (samozřejmě především kvantitativní) a fungoval vlastně nezávisle na realitě i na samotném výzkumníkovi. Blumer právem vyžaduje, aby sociolog znal realitu, k jejímuž zkoumání přistupuje: vidí v tom zejména nezbytný předpoklad porozumění významům. Prakticky jde o to vstoupit do optiky, pomocí níž lidé označují své objekty, a nenahrazovat ji svou vlastní, zdánlivě objektivistickou, ale především neskutečnou, umělou. Podle E. Urbánka jde o to, že „vnucování pojmových schémat a odborného pojmového rámce laickým účastníkům sociální interakce vyvolává problémy a ty nejsou vyřešeny pouhým odkazem na to, že obyčejný účastník společnosti může být zkoumán proto, že vědec má na to své vyzkoušené, schválené a ověřené metody a postupy“.⁴⁴⁾ Dodejme jen, že problém nevyřeší příklon k metodám neověřeným či neschváleným, jakkoli je dnes sociologická obec (u nás i ve světě) v této otázce téměř absolutně tolerantní.

⁴²⁾ N. Denzin (ed.), *Sociological Methods*, Londýn 1970, s. 167.

⁴³⁾ D. Alijevová, *Súčasná americká sociológia*, Bratislava, Pravda 1985, str. 39.

⁴⁴⁾ E. Urbánek, *Kritika fenomenologické sociologie*, UK Praha, 1988, str. 56.

Oprávněná kritika krajností neopozitivismu (odkazuje se v ní mimochodem na prvky instrumentalismu i konvencionalismu) by však neměla vyústit k vyhánění čerta ďáblem. Je třeba přiznat legitimitu oběma základním přístupům, konfirmačnímu i exploračnímu, a to – podle našeho názoru – také v průběhu operacionalizace. Poučná kritika tradiční sociologické metody by měla každému začínajícímu sociologovi důrazně připomenout, že je povinen při hledání optimální operacionální definice uplatnit také pilotáž, kvalitativní sondy, apod. Doporučuje se např. realizace předběžných explorativních rozhovorů s ohledem na pozdější prověřování validity.⁴⁵⁾ Potom by mohla být přece jen snadněji odražena námitka, že člověk z ulice nemůže rozumět standardizovaným otázkám dotazníku a že taková technika vlastně konstruuje jakýsi umělý svět. Absolutní popření instrumentality vědecké metody ve jménu heuristiky na druhé straně může zpochybnit její vlastní podstatu.

Tuto skutečnost si zřejmě uvědomil Norman K. Denzin, který byl nucen usilovat o dosažení určitého kompromisu, aby mohla být chápající sociologie i nadále postavena na bázi objektivní vědecké metodologie. Mělo by k tomu přispět i jeho důsledně interakcionistické stanovisko, které je rozvedeno do několika metodologických principů.⁴⁶⁾

1. Je třeba dávat do souvislosti zjevné chování s chováním skrytým, symbolickým.
2. Badatel musí zachytit proces přisouvání významů a jejich stabilizace, a to z hlediska aktéra, nikoli objektivisticky. Musí se umět pohybovat mezi dvěma světy: mezi každodenností a vlastní sociologickou perspektivou.
3. Musí být schopen vnímat perspektivu zaměření na druhé osoby, překročit úroveň studia individuálního jednání a zabývat se i strukturálními aspekty.
4. Musejí být zachyceny situační aspekty s ohledem na jejich variabilitu.
5. Měla by být zachována proporce mezi procesuálním i strukturálním aspektem.
6. Cílem je teoretické zobecnění, postižení podstatných sociálních forem (faktů), založené samozřejmě na porozumění. Jde o dosažení konsensu s dalšími sociology (nehledě na různost metod), i zde se odehrává symbolická interakce.
7. Senzitivní pojmy mají přednost před operacionálními. To však úplně nevylučuje potřebnost operacionalizace.

Ve velmi důležitém, pátém bodě se projevuje zájem o podržení konfirmačního aspektu, třebaže se současně připouští možnost odložit aplikace verifikačních procedur do té doby, než jsou odhaleny situačně podmíněné významy pojmů a kategorií. Pojmy i metodologie musí působit jako senzibily vědeckého pozorování. Pozorujeme zde snahu o nalezení proporce mezi heuristikou (*discovery*)

⁴⁵⁾ H. Chauchat, *L'enquete en psycho-sociologie*, Press. Univ. de France, 1985, str. 180.

⁴⁶⁾ N. K. Denzin, *The Research Act In Sociology*, Londýn, Butterworths 1970, str. 7an.

a verifikací. Data mohou být zasazena do deduktivních schémat. Denzin odkazuje na „klasický“ problém definice inteligence, ale také například Goffmanova pojetí stigmatu. Zároveň projevuje zájem o Simmelovu formalistickou teorii. Předpokládá, že definice pojmů budou založeny na přesné vědecké terminologii.⁴⁷⁾

Denzin samozřejmě dává přednost Blumerovi např. před Mertonem. Nicméně v návaznosti na Bierstedtovo⁴⁸⁾ rozlišení **definic nominálních, reálných a operacionálních** uvažuje o jejich provázání a postuluje kontinuální interakci mezi konceptualizací, propozicemi a empirickým světem (fakty).

Právě N. Denzinovi se podařilo udržet určitou tradici v rámci symbolického interakcionismu.⁴⁹⁾ Krajní stanoviska zůstávají i nadále předmětem diskusí. M. Hammersley píše přímo o dilematu kvalitativních metod, což platí i o pojetí intervence do sociální reality u H. Blumera.⁵⁰⁾ V hodnocení specifického přínosu H. Blumera pro metodologii empirických výzkumů nepanuje úplná shoda názorů.

FENOMENOLOGICKÉ A HERMENEUTICKÉ INSPIRACE

Etnometodologie uplatnila v empirických výzkumech originální kombinace zasahování i nezasahování do reality a nechyběl jí v tom rozhodně ani vtip, ani jistá dávka dialektiky. Kritické výtky směrem k tradičním metodám byly dobře argumentovány i z hlediska poznatků sociolingvistiky (mnohé inspirace pocházejí z Winche, čímž se ovšem reprodukuje i některé problémy: viz např. otázka možností generalizace a postihování kauzality ve společenských vědách). Otázka operacionalizace jaksi mizí ze scény, což může být dáno i tím, že zkoumání bývá orientováno na jevy, kde se volba technik (a indikátorů) stává poměrně jednoznačnou záležitostí. Za partou mladistvých toxikomanů prostě žádný rozumný sociolog nepůjde se standardizovaným dotazníkem a podle jedné naší zkušenosti nelze s notorickým absentérem (bulačem-recidivistou) provést ani nestandardizovaný rozhovor.⁵¹⁾

H. Garfinkel poukazuje na agresivitu „tradičního“ vědeckého jazyka, který deklaruje ctnost objektivitu ve vědeckých soudech, vůči běžnému: sám považuje indexikalitu za součást jazyka vědy. „Opravování“ indexikalitu běžného života

⁴⁷⁾ Tamtéž, str. 40.

⁴⁸⁾ R. Bierstedt, *Nominal and Real Definitions in Sociological Theory*, in: L. Gross (ed.), *Symposium on Sociological Theory*, N. York, Harper and Row 1959, str. 126an.

⁴⁹⁾ Srovnej např. N. K. Denzin (ed.) *Studies in Symbolic Interaction: A Research Annual*, Vol. 9, Greenwich, 1988.

⁵⁰⁾ M. Hammersley, *The Dilemma of Qualitative Method: Herbert Blumer and the Chicago Tradition*, London, Routledge, 1989.

⁵¹⁾ J. Buriánek, *Sémantický diferenciál jako technika sociologického výzkumu*, Soc. čas., 1988, č. 6.

cestou „konstruktivní analýzy“ v rámci vědecké teorie jistě není bez problémů.⁵²⁾ Etnometodologie také z těchto důvodů neaspiruje na formulaci „korektivů“, nechce nahrazovat standardní procedury, ale spíše se chce od nich distancovat; nehodlá se ani angažovat v teoretických diskusích.⁵³⁾ Koncept indiference má tedy i svoji teoretickou dimenzi. Zůstává zde však problém racionality jednání a geneze vědeckého poznání, což souvisí i s užitím konceptu vstřícných očekávání (*background expectancies*). Badatelé by je měli studovat, ovšem Giddens se oprávněně ptá, či očekávání jsou vlastně důležitá (např. při studiu kriminálních jevů).⁵⁴⁾ Za určitých okolností je totiž možné dovodit i to, že pokud např. sebevražda nebyla takto kategorizována (úředníkem jako akterem), jako by vlastně neexistovala (což by platilo i pro případ zásadního nesouhlasu v chápání určitého faktu mezi větším počtem zainteresovaných aktérů).

Samozřejmě i v našich podmínkách bychom mohli, inspirováni např. Cicourelových výzkumy v oblasti amerického soudnictví (anebo známým Formanovým filmem), dokladovat principiální nepřesnost a nepoužitelnost nejrůznějších statistik, které v určité situaci evidentně deformují reálný stav věcí. Za příklad stačí vzít třeba podnikové statistiky fluktuace, kde zaznamenávané důvody byly na hony vzdáleny skutečným významům. To však neřeší otázku, zda je vůbec možno podat nějakou lepší operacionalizaci, popřípadě zda chyba skutečně netkví v operacionalizaci samé. Etnometodologická stanoviska vyznívají zatím spíše jako vážné memento.

Etnometodologický přístup ve svém důsledku směřuje spíše k situačním aspektům, k situovanému jednání jako veřejně interpretované lingvistické formě, čímž se podle A. Giddense vzdaluje některým původním fenomenologickým východiskům.⁵⁵⁾ Těžiště vymezení předmětu bádání se tedy jednoznačně váže na situaci, na kontexty, na zmíněnou již indexikalitu.

Fenomenologicko-etnometodologické inspirace zasahují v současné době do mnoha dalších směrů a vstupují tak do procesu syntézy. Takže kupříkladu i P. Sztompka rozlišuje pojmy sociální, jež jsou konstitutivními komponentami sociální reality, a je odražející pojmy sociologické, kterým přísluší identifikační, popisná, ale především explanační funkce.⁵⁶⁾ Ty také tvoří teorii (*explanans*).

Hutnou rekapitulaci základních problémů hermeneutických přístupů podává na malé ploše Helena Kozakiewiczová. Konstatuje obtížnost konstituování sociologie jako disciplíny (v kontextu diskursní praxe), a to zvláště, vychází-li se z pozice scientismu: „proces operacionalizace teoretických pojmů likviduje ob-

⁵²⁾ K. Koev, *Cizota jako kontext a jako problém soudobé společenské vědy na Západě*, in: Soudobá teoretická sociologie na Západě, Praha 1989, str. 142.

⁵³⁾ H. Garfinkel, *Studies in Ethnomethodology*, New Jersey, 1967, str. VIII.

⁵⁴⁾ A. Giddens, *New Rules of Sociological Method*, Hutchinson 1976, str. 41.

⁵⁵⁾ A. Giddens, cit. d., str. 36.

⁵⁶⁾ P. Sztompka, *Conceptual Frameworks in Comparative Inquiry*, in: M. Albrow, E. King (ed.), *Globalization, Knowledge and Society*, Sage 1990, str. 49.

jekt“ (resp. přes veškeré deklarace jej skrytě naturalizuje), protože „nemůže splnit požadavky intersubjektivní kontrolovatelnosti výroků“.⁵⁷⁾ Toto se však vztahuje jak na pozitivistický, tak také na antipozitivistický fenomenologický scientismus. Tím je pak vysvětlen příklon k hermeneutice. Ježto však nemizí závazek interpretovat zespolečenštění (intersubjektivnost), které je současně předpokladem interpretace, jeví se uvedené autorce výše vzpomenutý rébus jako začarovaný kruh a jednotlivé hermeneutické inspirace jako „ornamentální deklarace“.

I v rámci hermeneutických směrů dochází ovšem k vnitřní diferenciaci. K rutinním empirickým výzkumům má blíže směr reprezentovaný Ulrichem Oevermannem. Jeho **objektivní hermeneutika** předpokládá, že předmětem vědeckého bádání mohou být všechny objektivace člověka. Kritériem platnosti výkladu struktury jsou taková pravidla, která vstupují do reality jako produkty struktur smyslu a přes interpreta působí – lépe nebo hůře – na jeho socializaci v životní praxi.⁵⁸⁾ Oevermann soudí, že platnost může být snadno přezkoušena, údajně mnohem snadněji, než si myslí kritikové hermeneutiky.

Jde o to, že sociální realita vytváří textové formy, což má velký význam. Tvoří se „protokoly“, které ovšem reprezentují něco více než soupisy dat či záznamové archy. Hlavní zájem směřuje k aplikacím v oblasti studia interakce, což dokládají především práce jeho žáků.

U. Oevermann se staví do opozice vůči Habermasovi v několika otázkách. Jde o problém normální vědy a konkrétně o otázku falzifikovatelnosti.⁵⁹⁾ Expojuje také problém existence dvou druhů zákonů (pravidla normativní danosti versus pravidla jejich rekonstrukce).

Oevermannovy přístupy vyvolaly i v Německu kritické polemiky. Jejich přehled podává Jo Reichertz, který mimo jiné zpochybňuje představu, že by sociální výzkum mohl získat zvláštní emergenci objektivitu, vyplývající z procesu analýzy. Z našeho hlediska se sluší z rozsáhlé (a místy opravdu vtipné) kritiky zaznamenat alespoň pojem abdukce, kterým se vyjadřuje explorační ráz bádání, přidávání nebo nabalování významů.⁶⁰⁾

Problém empirického založení interpretativní sociologie formuluje v přehledném souhrnu T. Luckmann. Konstatuje, že věda se po léta odtrhovala od člověka, až se moderní metafyzika stala převážně fyzikální. Teprve historické vědy začaly tento stav měnit, nicméně ani po M. Weberovi a A. Schutzovi nebyl „amalgám materialistické, pozitivistické a redukcionistické metafyziky zcela odstraněn z epistemologie společenských věd“.⁶¹⁾

⁵⁷⁾ H. Kozakiewicz, *Realismus a sociologie*, in: Soudobá teoretická sociologie na Západě, Praha 1989, str. 30.

⁵⁸⁾ S. Anfenanger, M. Lenssen (ed.), *Handlung und Sinnstruktur*, Kindt Verl., München, 1986, str. 22.

⁵⁹⁾ Tamtéž, str. 28.

⁶⁰⁾ J. Reichertz, *Probleme qualitativer Sozialforschung. Zur Entwicklungsgeschichte der Objektiven Hermeneutik*, Campus, Frankfurt, 1986, str. 23.

Společenské vědy dnes přijímají za předmět svého zkoumání lidskou činnost, třebaže z tohoto předpokladu jsou odvozovány různé implikace. Nesporný se zdá být princip, podle něhož je třeba vztahovat významy k aktérům. Takto vzniká potřeba interpretace významů, které tvoří zvláštní součást reality, jež musí být rekonstruována a interpretována. Významy tedy musí být rekonstruovány jako *data*. To vytváří problém datového založení sociální teorie, který není analogický přírodním vědám. Tento problém nemůže být vyřešen na bázi redukcionismu či fyzikalistické rekonstrukce.

Ve společenských vědách je předmět subjektivity (*subject matter*) nezaměnitelný. „Lidské bytí (též v literárním smyslu slova) hovoří jedno k druhému,“⁶²⁾ říká Luckmann. Nemá význam jen v kontextu vědeckých otázek, je smysluplné apriorně jako aktivní lidské bytí. Tedy – ve smyslu Schutzova řešení – „data společenských věd jsou pre-interpretována“. Typizace významů má intersubjektivní charakter, je „vyjadřována historickým jazykem a formulována narativními nebo mnoha jinými způsoby komunikativní rekonstrukce před sociologickou rekonstrukcí“.⁶³⁾

Proto jsou data společenských věd vždy historická. Problém jejich „systematizace a generalizace nemůže být řešen takovou metodou měření, která redukuje tato data na časo-prostorové kvantitativy“. Musí být řešen v procesu překladu: z historického, běžného jazyka specifických rekonstrukcí prvního řádu do relativní obecnosti sociologických konceptů druhého řádu, založených na „proto-sociologických formálních maticích lidské zkušenosti a jednání“. V tomto směru tedy v sociologii předchází historická hermeneutická rekonstrukce měření, anebo – podle Webera – interpretace předchází explanaci. Tato rekonstrukce (jako proces, který v sociologii produkuje data) snadněji řeší problém relativismu (in-komparability dat).

KOMPROMISNÍ KONCEPCE A. GIDDENSE

O kritickou syntézu usiluje ve svém díle také **Anthony Giddens**. Vychází z pojetí lidského jednání jakožto racionalizované aktivity (*conduct*) uspořádané reflektujícím lidským subjektem (*agent*) při současném vyzdvižení úlohy jazyka jako praktického zprostředkujícího média.⁶⁴⁾ Z metodologického hlediska už názvem své známé knihy (*Nová pravidla sociologické metody*, 1976)

⁶¹⁾ T. Luckmann, *On Meaning of Everyday Life and in Sociology*, in: *Current Sociology*, Vol. 37, č. 1, 1989, str. 27.

⁶²⁾ Tamtéž, str. 28.

⁶³⁾ Tamtéž, str. 28.

⁶⁴⁾ A. Giddens, *New Rules of Sociological Method*, Hutchinson 1976, str. 8.

naznačuje záměr otevřít novou etapu sociologického bádání. Jeho odstup od pozitivistické tradice je více než zřetelný. Registruje ovšem i slabiny fenomenologických směrů (A. Schutz, P. Winch) včetně připomínek ze strany K. O. Apela či J. Habermase, zvláště riziko relativismu. Také proto chce spojit rozumění s komunikativním kontextem, s jeho sociální dimenzí.

Ambice naznačené Giddensem vyvolávají někdy až rozpaky (u nás vyšla přehledná studie M. Petruska.⁶⁵) Na eklektický ráz Giddensovy koncepce poukázal např. J. Turner.⁶⁶) Vzhledem k určité syntetizující ambici ji v našem kontextu pracovně označujeme jako kompromisní. E. O. Wright navíc naznačuje jistou ambivalenci v jeho postoji k některým inspiracím, v tomto případě k marxismu.⁶⁷)

Je zajímavé, že ve svém shrnujícím stanovisku k interpretativní sociologii Giddens zdůrazňuje podcenění praktického aspektu jednání, k němuž tyto směry inklinují. Odkazuje na význam střetávání zájmů a na problém moci.⁶⁸)

Giddensova ambice obecněteoretická ho vrací k základnímu východisku, když definuje jednání (též *agency*) jako „proud aktuálních nebo kontemplativních kauzálních intervencí tělesného (*corporeal*) bytí do probíhajícího procesu světského dění (*events-in-the-world*).“⁶⁹) Ve společenských vědách je pak nutno uvažovat o dvojí hermeneutice, o vztahu mezi běžným vědomím a technickým myšlením.

Kuhnovo pojetí paradigmatu transformuje Giddens do konceptu významového rámce, přičemž problém zprostředkování těchto rámců bere za východisko analýzy. Sociologie se na rozdíl od přírodních věd zabývá preinterpretovaným světem, v němž se tvoří a reprodukuje významové rámce: proto právě dvojí hermeneutika se musí potýkat s postulátem adekvátnosti definovaným Schutzem. Giddens ovšem nevěří v možnost převést technické koncepty do běžného jazyka (*lay notions*) každodennosti. Naopak sociolog má být schopen nejprve uchopit tyto běžné výrazy, tzn. „proniknout hermeneuticky formu života, jejíž podobu si přeje analyzovat nebo vysvětlit.“⁷⁰)

Vztah obou dvou „slovníků“ je nicméně vzájemný, neboť aktér stejně tak používá některých vědeckých pojmů jako konstitutivních prvků při racionalizaci vlastního chování. Kauzální generalizace ve společenských vědách mají jiný charakter než v přírodních – připomíná se tu Mertonův koncept sebesplňující se předpovědi. Na tomto základě pak Giddens formuluje svá „nová pravidla“ ve

⁶⁵) M. Petruska, *Spor o teorii strukturace Anthonyho Giddense v západní sociologii*, Sociol. čas., 26, 1990, č. 5.

⁶⁶) J. H. Turner, *Theory of Structuration*, Amer. Journal of Sociology, 91, 1986, č. 4.

⁶⁷) E. O. Wright, *Review Essay: Is Marxism Really Functionalist, Class Reductionist and Teleological?* Am. Journ. of Soc., 89, 1984, č. 2, str. 452–459.

⁶⁸) A. Giddens, cit. d., str. 53, srovnej též J. Keller, *Problém moci v díle A. Giddense a R. Collinse*, Sociol. čas., 26, 1990, č. 5. str. 395.

⁶⁹) A. Giddens, cit. d., str. 75.

⁷⁰) Tamtéž, str. 159.

čtyřech rovinách: a) předmětu sociologie, b) hranicích agence, c) pozorování modalit sociálního života, d) metateorie.

Nás zajímají především pravidla empirického zkoumání takto definovaného předmětu. V bodě c) Giddens říká, že sociální život není možno zkoumat jako nezávislý fenomén. Také sociolog čerpá z každodenní zkušenosti svá interpretační schémata, kterými dodává sociálním aktivitám smysl a činí je poznatelnými, rozeznatelnými. Základním předpokladem je proto „ponoření“ (*immersion*) do životních forem, což však nechápe jako plné členství, ale spíše jako schopnost participovat, najít k nim cestu. V tom vidí autor cestu k získání popisů, jež musí být transformovány do kategorií vědeckého diskursu.⁷¹⁾

Zobecněná teoretická schémata jsou produktem praktické aktivity, která vytváří specifické typy deskripce. V sociologii jde ovšem o proces obousměrný, založený na zprostředkování významových rámců. Vcelku tedy stojí sociologická analýza před dvěma základními úkoly:

„1. Hermeneutická explikace a zprostředkování divergentních forem života do deskriptivních metajazyků společenských věd.

2. Explikace produkce a reprodukce společnosti jako jedinečného výsledku lidského jednání.“⁷²⁾

Podíváme-li se na Giddensovu koncepci z určitého odstupu, pozorujeme v ní náznak snahy o odpoutání se od induktivistického přístupu. Tato však končí v poloze jakéhosi kompromisního paralelismu. Úvahy o zprostředkování vztahu teoretických pojmů a (empirické) každodennosti jsou jistě cenné, ovšem konstatování, že aktéři také operují některými vědeckými pojmy, zřejmě nestačí. Když už jsme nuceni připustit, že tyto pojmy se „nějak“ do každodenního života přenášejí, pak bychom asi museli tolerovat i to, že je tam implantují i sociologové ve svých dotaznicích (což ani zdaleka není nejtypičtější případ).

Nejde však o koncepci dualistickou, počítající s nějakými nadvýznamy nebo a absencí významů v teoretickém poznání. Jisté zdialektičtění hermeneutiky vytváří samozřejmě větší prostor pro případnou syntézu. Je však otázkou, zda je možné zcela zrušit subjekt-objektový vztah ve prospěch subjekt-objektového vztahu (neboli dvojí hermeneutiky).

Zdá se také, že i přes výslovné odmítnutí operacionalizace některé směry jistě praktiky alespoň skrytě připouštějí. Sám fakt, že sociolog vstupuje do reality s jistým operačním schématem, by totiž mohl být traktován různě: při troše odvahy i jako etnometodologický experiment, v jehož rámci by třeba neschopnost respondenta odpovědět na otázku poukazovala na dosud skrytý význam, anebo jako injeckáž každodennosti vědeckými (?) pojmy, které aktéři postupně včlení

⁷¹⁾ A. Giddens, cit. dílo, str. 161.

⁷²⁾ Tamtéž, str. 162.

do svých významových rámců a tak je učiní převoditelnými do vědy. Přinejmenším z tohoto hlediska jsou alternativní úvahy zdrojem cenného poučení, což prezentuje v poslední době například i teoretik měření R. Pawson.

ZÁVĚR

Operacionalizace představuje vsutku určitou preinterpretaci reality a v praxi znamená intervenci do životního světa, měla by tedy uvádět věci v pohyb předzpěvováním jim jejich vlastní melodie. Jejím úkolem je odkrývat široké horizonty a v nich pak odhalovat a zprostředkovávat významy včetně zachycení situačních kontextů. Skutečnost, že každý sociolog vystupuje současně jako aktér, mu ještě automaticky neposkytuje dostatečnou kvalifikaci.

Předložená studie si vzala za cíl spíše kultivovat metodologické obzory nežli rozhodovat vědecké spory. Jakkoli se zdá být protikladnost linie Lazarsfeldovy a Blumerovy téměř fatální a nesmiřitelná, existují určité mosty či možnosti syntézy. V praxi soudobého empirického výzkumu samozřejmě dominuje snaha o pragmatickou syntézu různých metodologických postupů a problém sám nestojí ani zdaleka tak ostře. Mnozí z autorů se přiklánějí ke koncepci triangulace ve smyslu mnohostranného zkoumání objektu, přičemž E. G. Webb zdůrazňuje právě obecný koncept „více násobného“ operacionalismu jako cesty poznání. Proto si snad lze odpustit vyslovení konečného verdiktu nad oběma konkurenčními koncepcemi. Nemusí zde platit „když se dva perou, třetí se směje“: postulát komplementarity přístupů se jeví jako obecně přijatelný. Od přání ke skutečnosti však bývá jak známo dlouhá a komplikovaná cesta.

To the Roots of the Controversy Concerning the Method of Empiric Sociology

(Lazarsfeldian and Blumerian conceptions of operationalization)

S u m m a r y

Ongoing controversies concerning the method in empiric sociology, which, however, cannot be reduced to a somewhat artificially kept-up contradiction of qualitative and quantitative methods, closely permeate the solution of the problem of operationalization. In it two specifically sociological methodological approaches are confronted: more attention has traditionally been given to the neo-positivist line. The article is not, however, concerned with its origins (P. W. Bridgman and G. A. Lundberg), it concentrates on the „classic“ conception of P. F. Lazarsfeld. We call attention

to the elements of an explorative formation of a primary idea of the concept and to the effort to reach a systematic conception of operationalization. Attention is also devoted to the conception of typological operations in the space of variables. Further, we follow the development of neo-positivism toward more liberal positions, in particular the concept of dimensional analysis in H. Zetterberg, the conception of auxiliary theory in H. Blalock or D. Campbell's idea of multiple operationalization.

The anti-operationalist tendency originates in H. Blumer's radical opinions. He offered a radically different solution based on concepts of exploration and inspection. Here, too, can certain differences be observed and later also a tendency toward moderation of opinions: within interactionist methodology these are represented especially by N. K. Denzin. The conception of triangulation in the sense of a multiple analysis of the subject appears as a widely acceptable solution. Further it is necessary also to note considerations reminding of the significance of an adequate choice of object or sample (especially in connection with the study of groups, social nets etc.).

Sharp criticism of the „constructive“ methodology of neopositivism comes also from the camp of ethnomethodology (A. Cicourel). Phenomenology-inspired sociology is then joined by schools based on hermeneutics. Within these, too, there are debates (J. Habermas, U. Oeverman) – the stress on exploration or on interpretation and pre-interpretation clashes with the necessity to perceive certain laws of social reality and to keep sociology an objective science, although its subject is the perception of the meaning of human behaviour. Synthetizing approaches are represented more in detail by T. Luckmann; the singular although somewhat eclectic methodological approach of A. Giddens is also discussed.

Conclusions offered do not tend to the contradictoriness of quantitative and qualitative methods. Neither are there presupposed simple solutions in that a simplified conception of social reality as a mere outside object would be substituted by a hypertrofization of the subject-subject relation and a „new“ constructivism of a sort. It is necessary to pursue an equilibrium of approaches, both explorative and confirmative. A dynamically understood operationalization conjoined with interpretation remains an important principle of scientific analysis. It does not, of course, present a simple algorithm: it seems rather to be a lasting impulse to deeper reflection both methodological and, after all, theoretical.